

Marcin Wójcik

ZESPÓŁ I LOKALNY SYSTEM OSADNICZY – GENEZA I EWOLUCJA KONCEPCJI W POLSKIEJ GEOGRAFII SPOŁECZNO-EKONOMICZNEJ

Koncepcję zespołu osadniczego zaczęto rozwijać w polskiej geografii społeczno-ekonomicznej w latach 60. XX w. w ramach zainteresowania teorią funkcjonalną. Funkcjonalizm podkreślał rolę relacji w podtrzymywaniu spójności systemu. W polskiej geografii społeczno-ekonomicznej myśl funkcjonalistyczna jest głęboko zakorzeniona, choć w większości prac podejmujących problem przemian funkcjonalnych nie ma większej refleksji nad tradycją, aspektem teoretyczno-metodologicznym, a tym bardziej filozoficznym takich ujęć. W badaniach geograficznych, zwłaszcza w geografii osadnictwa, funkcjonalizm odnosił się przede wszystkim do metod badań. Funkcjonalizm wywarł duży wpływ na rozwój teorii układów osadniczych, w tym koncepcje zespołu i lokalnego systemu osadniczego. Celem opracowania jest przedstawienie ewolucji myśli geograficznej w zakresie tych koncepcji oraz ich zastosowań, wraz ze wskazaniem nowych przemyśleń teoretycznych.

Słowa kluczowe: *zespoły i systemy osadnicze, geografia społeczno-ekonomiczna, ujęcia teoretyczne*

1. Wprowadzenie

Koncepcję zespołu osadniczego zaczęto rozwijać w polskiej geografii społeczno-ekonomicznej w latach 60. XX w. w ramach zainteresowania teorią funkcjonalną. Wpływy teorii funkcjonalnej nauk społecznych na geografie społeczno-ekonomiczną był duży, zwłaszcza w Stanach Zjednoczonych, gdzie funkcjonalizm był w pierwszej połowie XX w. jednym z wiodących nurtów myśli społecznej. Znalazł on tam podatny grunt w postaci pragmatyzmu naukowego oraz technicyzacji badań społecznych. Amerykańska geografia społeczno-ekonomiczna od lat 40. XX w. inspirowała geografów w innych państwach, przede wszystkim w zakresie rozwoju metod ilościowych. W światowej geografii lat 60. i 70. XX w. pod wpływem prac amerykańskich (później również brytyjskich), geografia społeczno-ekonomiczna (Human Geography) przeszła zmianę metodologiczną, której główną dyrektywą było przyjęcie koncepcji systemowej (Chojnicki 1973). W płaszczyźnie organizacyjnej badań

zwrócono uwagę przede wszystkim na funkcje użytkowe geografii, zwłaszcza dla planowania przestrzennego. W tym kontekście pojawiło się np. pojęcie regionu funkcjonalnego oraz organizacji (lub struktury) przestrzennej społeczeństwa.

J. Szczepański (1972) za naczelną zasadę funkcjonalizmu uważał tezę o wewnętrznej współzależności elementów składowych. Funkcje elementów w systemie (strukturze) określają prawidłowe funkcjonowanie całości. Elementy składowe są sobie wzajemnie podporządkowane. Zmiana właściwości jednej części pociąga za sobą zmianę pozostałych. Społeczeństwo nie jest zwykłym układem elementów, lecz złożoną strukturą, tzn. „układem powiązaniem według prawidłowości”. J. Szacki (1983) tak podsumowuje specyfikę wyjaśniania funkcjonalnego:

„Aby można było z sensem mówić o funkcjonalizmie, musi pojawić się pewien szczególny sposób rozpatrywania zjawisk społecznych zaliczonych do danego systemu. Ów sposób polega, po pierwsze na założeniu, iż zjawisko spełnia w tym systemie określoną funkcję (tj. ma zauważalny wpływ na jego przetrwanie), po drugie, na domniemaniu, iż wskazanie tej funkcji jest tożsame z wyjaśnianiem danego zjawiska”.

Funkcjonalny strukturalizm zwracał uwagę przede wszystkim na współpracę elementów (harmonię). Przedmiotem zainteresowania badaczy społecznych były uwarunkowania funkcjonalne (systemowe), które muszą być spełnione, aby równowaga w systemie społecznym mogła być zachowana (Turowski 2000). Strukturę społeczną budują zatem nie tylko elementy, ale również relacje, które utrzymują system w równowadze, spójności oraz eliminują wewnętrzne konflikty i dysharmonię. Swoistość teorii funkcjonalnej w zakresie badania relacji polegała na określeniu roli (funkcji) relacji pomiędzy elementami w utrzymywaniu systemowej całości.

W polskiej geografii społeczno-ekonomicznej myśl funkcjonalistyczna jest głęboko zakorzeniona, choć w większości prac podejmujących problem przemian funkcjonalnych nie ma większej refleksji nad tradycją, aspektem teoretyczno-metodologicznym, a tym bardziej filozoficznym takich ujęć. Krytyczny i konstruktywny program rozwoju metodologicznego studiów funkcjonalnych pojawił się w latach 80. XX w. w obrębie geografii osadnictwa (Maik 1988). Pojęcia funkcji, struktury funkcjonalnej, związków funkcjonalnych należały do tradycyjnych sposobów identyfikacji i interpretacji zróżnicowania sieci osadniczej oraz struktury wewnętrznej osiedli. Pogłębioną refleksję o genezie i pojęciu funkcji w polskiej geografii osadnictwa (geografii miast) przedstawił A. Suliborski (2001, 2010). Zdaniem autora, fundamentalne cechy nurtu funkcjonalnego nauk społecznych znalazły odbicie w pracach badawczych geografów osadnictwa (miast), najczęściej w warstwie metodyczno-empirycznej studiów. Najważniejsze założenia funkcjonalizmu w geografii osadnictwa odnosiły się do następujących kwestii:

1. traktowania sieci osadniczej jako całości (systemu) i relatywnego ujęcia jej części;

2. wykorzystywania analogii organizmu do twierdzeń o cechach ogólnych jako podstawy identyfikacji prawidłowości rozwojowych, w tym określania typów jednostek osadniczych;

3. wyjaśnienia struktury funkcjonalnej za pomocą określenia funkcji elementu w całości osadniczej;

4. ustalenia wymogów funkcjonalnych, czyli warunków dla wytworzenia się systemu osadniczego (Suliborski 2010).

W badaniach geograficznych, zwłaszcza w geografii osadnictwa, funkcjonalizm odnosił się przede wszystkim do metod badań, czyli był w większym stopniu programem określonych studiów, niż teorią poznania rzeczywistości (Suliborski 2010). Funkcjonalizm wywarł duży wpływ na rozwój teorii układów osadniczych, w tym koncepcje zespołu i lokalnego systemu osadniczego. Celem opracowania jest przedstawienie ewolucji myśli geograficznej w zakresie tych koncepcji oraz ich zastosowań, wraz ze wskazaniem nowych prądów teoretycznych.

2. Koncepcja zespołu osadniczego

Za głównego propagatora koncepcji zespołu osadniczego uznaje się A. Zagórzona z wrocławskiego ośrodka geograficznego. Pojęcie zespołu osadniczego było stosowane już wcześniej przez planistów i architektów. Znajdowało ono zastosowanie przede wszystkim w opisie złożonych form osadnictwa miejskiego. Pojęciem zespołu osadniczego posługiwał się m.in. K. Dziewoński (1962), specjalista w geografii osadnictwa, z pierwszego wykształcenia architekt-urbanista, w pracach dotyczących typologii morfogenetycznej miast. Autor ten w kształtowaniu podstaw teoretycznych powoływał się na studia z zakresu planowania miejskiego J. Chmielewskiego (1946). K. Dziewoński (1962) używał pojęcia zespołu osadniczego jako synonimu zespołu miejskiego, czyli specyficznego typu układu osadniczego. Warto jednak zauważyć, że pojęcie zespołu lub inaczej kompleksu było również stosowane w jeszcze wcześniejszych pracach polskich geografów ekonomicznych, przede wszystkim w kontekście tworzenia się aglomeracji miejsko-przemysłowych. Koncepcja kompleksów przemysłowych opracowana została w latach 50. XX w. przez L. Straszewicza, który zainspirował się teoretycznymi pracami geografii francuskiej (Straszewicz 1957). Planistyczne pochodzenie pojęcia zespołu osadniczego, powodowało, że było ono rozumiane przede wszystkim w aspekcie topograficznym (przestrzennym, materialno-technicznym). W polskiej geografii ekonomicznej lat. 60. XX w., zwłaszcza w geografii osadnictwa, znajdującej się pod

silnym wpływem analizy funkcjonalnej, pojęcie zespołu osadniczego zostało poszerzone o elementy opisu ekonomicznego¹.

Adaptacja pojęcia zespołu osadniczego na grunt badań geograficznych miała duży związek z obserwowanymi w latach 60. i 70. przemianami osadnictwa wiejskiego i ośrodków lokalnych, kiedy to część obszarów wiejskich przeobrażała się pod wpływem inwestycji przemysłowych, głównie związanych z industrializacją na bazie eksploatacji i przetwarzania surowców mineralnych. O ile w przypadku przeobrażeń wsi znajdujących się w strefach podmiejskich dużych miast wypracowano pojęcia i koncepcje badań (np. pojęcie regionu miejskiego i koncepcja urbanizacji), to w przypadku obszarów wiejskich położonych w większej odległości od głównych ośrodków miejsko-przemysłowych, brakowało adekwatnych pojęć i metod opisu zmienności sieci osadniczej.

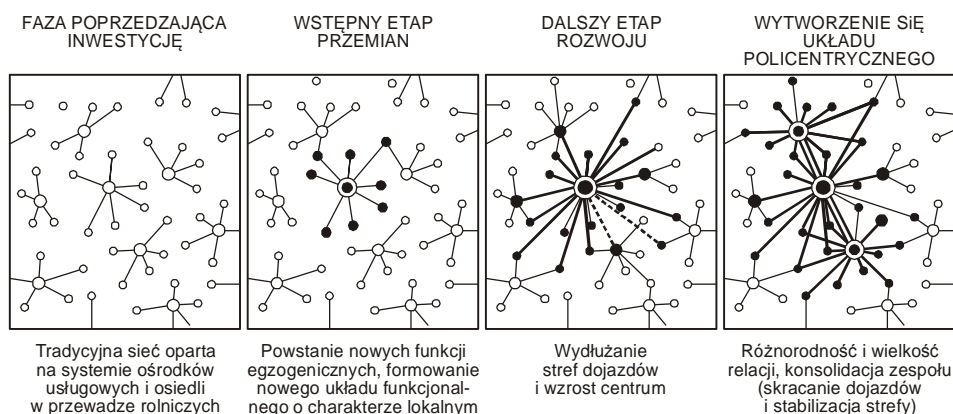
Impuls teoretyczny w rozwoju polskich badań nad tworzeniem się zespołów osadniczych pochodził z pracy K. Mittelhäusser (1960) dotyczącej typologii funkcjonalnej osiedli wiejskich. Z uwagi, że artykuł ten został przetłumaczony na język polski w periodyku *Przegląd Zagranicznej Literatury Geograficznej* (1961), podejście to stało się znane szerszej grupie specjalistów w naszym kraju. Schemat pochodzący z tego studium metodycznego przedstawiający ogólne kierunki rozwoju funkcji osiedli wiejskich znajduje się w wielu podręcznikach geografii osadnictwa (np. Kiełczewska-Zaleska 1972; Szymańska 2009). Inspiracją zaczerpniętą m.in. z tej pracy jest nie tyle metodyka badań typologii funkcjonalnej na bazie charakteru zabudowy wsi, ale zwrócenie uwagi na dynamiczny proces przekształceń funkcjonalno-przestrzennych pod wpływem uprzemysłowienia (Zagożdżon 1964). Warto nadmienić, że niezbyt należycie został wykorzystany potencjał teoretyczno-metodyczny tego opracowania. Zaprezentowano bowiem tu model badań przekształceń w wiejskim budownictwie wraz z analizą relacji pomiędzy funkcją a morfologią osiedli, a co za tym idzie występowania niezgodności pomiędzy nowymi funkcjami obiektów, a opóźnieniem w zmianie ich formy. A. Zagożdżon problem ten zaznaczał we wprowadzeniu teoretycznym do koncepcji zespołów osadniczych powołując się jednak na prace K. Dziewońskiego (1962) z geografii miasta i dla innej skali badań (złożonego układu osadniczego, a nie stosunkowo prostej formy wsi).

W koncepcji zespołu osadniczego kluczowym terminem jest pojęcie „sprzężenia”, które podobnie jak w przypadku miast, jest wygodnym narzędziem opisu powstającej pomiędzy osiedlami integracji funkcjonalnej i przestrzennej (Zagożdżon 1964). Zespół osadniczy zdefiniowano jako pewną całość osadniczą – „*grupę osiedli wzajemnie ze sobą powiązanych funkcjonalnie lub przestrzennie, przy czym istnienie poszczególnego osiedla jest nieodzowne do prawidłowego funkcjonowania całości*” (Zagożdżon 1964). Definicja ta nie pozostawia

---

¹ Pojęcie „zespołu” było również stosowane w geografii komunikacji, np. przez R. Domańskiego (1963) w teoretycznej rozprawie poświęconej typologii sieci komunikacyjnych.

złudzeń co do charakteru koncepcyjnego zespołów osadniczych, który odpowiada podstawowym założeniom analizy funkcjonalnej. W pierwszych pracach z zakresu teorii formowania się zespołów osadniczych A. Zagożdżon (1964) odnosi się do studiów niemieckich geografów, którzy stosowali organicystyczną metaforę komórki organizmu, jako sposób opisu i wyjaśnienia istnienia osiedla (komórki) w całości osadniczej (organizmie). Niezależnie od pewnych wpływów organicyzmu na sposoby analizy funkcjonowania osiedli lub sieci osadniczych, co było również cechą wczesnych studiów z zakresu funkcji i struktury funkcjonalnej miast (Suliborski 2001), istota koncepcji formowania się zespołu osadniczego opierała się na szczególnym (abstrakcyjnym) sposobie interpretacji podstaw istnienia osiedli w kategoriach pełnionych funkcji. Koncepcja zespołu osadniczego odnosi się do pewnych całości osadniczych tworzonych przez miasta i wsie. Rolą koncepcji zespołów osadniczych jest przede wszystkim określenie stopnia ich otwartości (względnie izolacji), a tym samym identyfikacji stopnia integracji z określonym zespołem osadniczym, którego centrum, zależnie od profilu gospodarczego, czy morfologii osadniczej, może znajdować się w miastach lub na obszarach wiejskich (rys. 1).

Rys. 1. Fazy rozwoju zespołu osadniczego według A. Zagożdżona

Ź r ó d ł o: oprac. A. Wosiak na podstawie A. Zagożdżona (1974)

Funkcja w koncepcji zespołu osadniczego została zdefiniowana jako czynnik zespołotwórczy, czyli taki, który wynika z podziału pomiędzy osiedla odpowiednich działalności ekonomicznych. Koncepcja zespołu osadniczego wyrosła z teorii sieci osadniczej, która zdaniem A. Zagożdżona (1974) jest strukturą zorganizowaną, składającą się z wykształconych podukładów, pozostających ze sobą we wzajemnych związkach i zależnościach. Zespół osadniczy jest specyficznym typem sieci osadniczej, który powstaje na skutek wprowadzenia w tradycyjne rolniczo-usługowe układy osadnicze nowych, wyspecjalizowanych funkcji (Zagożdżon 1974). Uformowanie się zespołu produkcyjnego zależy od

stopnia specjalizacji funkcjonalnej osiedli, gdyż nie każde powiązanie funkcjonalne prowadzi do powstania zespołu. Powstanie zespołu osadniczego jest wynikiem trwałych związków między osiedlami, które mają funkcje wyspecjalizowane i jednocześnie żadne z nich nie dąży do uzupełnienia niedoboru pewnych funkcji (Zagożdżon 1964; Golachowski i inni 1974). Funkcję odpowiedzialną w największym stopniu za formowanie się zespołu osadniczego A. Zagożdżon (1966) nazywa funkcją nadrzędną, czyli zespołotwórczą. Funkcja nadrzędna inicjowana była na skutek lokalizacji zakładu lub zakładów przemysłowych w warunkach tzw. przyspieszonej industrializacji i urbanizacji.

Koncepcja zespołu osadniczego w dojrzałej formie ukształtowała się na początku lat 70. XX w. i była pokłosiem prowadzonych przez A. Zagożdżona badań nad uprzemysławianym obszarem Legnicko-Głogowskiego Okręgu Miedziowego (Zagożdżon 1974). Sposób, w jaki zostały zmodyfikowane podstawowe pojęcia oraz wywód metodyczny z licznymi powołaniami się na prace K. Dziewońskiego z przełomu lat 60. i 70. XX w. wyraźnie wskazują, że bardziej dojrzałe koncepcje teoretyczne w tym zakresie inspirowane były studiami nad bazą ekonomiczną miast. Funkcja zespołotwórcza nazywana jest wprost funkcją egzogeniczną, która odpowiedzialna jest za formowanie zespołu osadniczego i utrwalanie wewnętrznych relacji funkcjonalnych (Zagożdżon 1974). Ważną zmianą koncepcyjną była komplementarna względem działalności egzogenicznych analiza funkcji endogenicznych, które również wytwarzają specjalizację osiedli w sieci. Założenia teoretyczne były m.in. podstawą empirycznego studium transformacji tradycyjnej sieci osadniczej, z dominacją osiedli rolniczych (wsi) w zespoły osadnicze o nadrzędnej funkcji przemysłu (Czarnecka 1966; Zagożdżon 1974). W założeniach teoretycznych A. Zagożdżon odchodzi od wzorców wypracowanych pod koniec lat 50. XX w. w geografii niemieckiej (zachodniej) na rzecz inspiracji teorią bazy ekonomicznej stosowanej w geografii miast. W pracach empirycznych nie znajdują jednak zastosowania pośrednie metody pomiaru bazy ekonomicznej na wzór wprowadzanych przez K. Dziewońskiego i M. Jerczyńskiego w Instytucie Geografii PAN. Różnica ta mogła wynikać z kilku przyczyn, a do najważniejszych zaliczyć można:

1. koncepcyjny dualizm, w którym forma pojęciowa funkcji ewoluowała w kierunku analiz systemowych według zaczerpniętego z literatury zachodniej wzorca badawczego (baza ekonomiczna miast i miasta-regiony), natomiast treść interpretowana była według wzorca radzieckiego, czyli terytorialnych kompleksów produkcyjnych.

2. brak założeń o relacyjnym charakterze funkcji zespołotwórczych (egzogenicznych) w zależności od poziomu analizy sieci osadniczej.

Interesującym i rzadko podkreślanym efektem studiów A. Zagożdżona (1964) nad funkcjami zespołotwórczymi osiedli było wyróżnienie drugiego typu funkcji. Zespół osadniczy może się wytworzyć na skutek spełniania podobnych funkcji, a integracja osiedli powstaje na skutek wspólnego użytkowania

przestrzeni (przestrzenny podział pracy) oraz społecznego podziału pracy (pomiędzy wieś o jednakowej funkcji i miasto o funkcjach organizujących zespół wiejskich osad). Dyskryminacja drugiego podejścia i skupienie się przede wszystkim na funkcjach wyspecjalizowanych wynikała przede wszystkim z przeważającego charakteru interpretacji funkcji w wymiarze ekonomicznym. W analizie funkcji wyspecjalizowanych osiedli zwracano uwagę na rolę czynnika produkcyjnego oraz rozdziału miejsc pracy i zamieszkania. Drugie ujęcie zespołu osadniczego, w którym osiedla pełnią podobne funkcje, przede wszystkim w zakresie produkcji pierwotnej (rolnictwo, rybactwo, leśnictwo, bartnictwo), uwydatnia przede wszystkim powiązania o charakterze społecznym. Użytkowanie tej samej przestrzeni przez ludzi, w terminologii A. Zagożdżona – „nosicieli funkcji” (1964), wykonujących te same zajęcia, tworzy związki przede wszystkim o charakterze społecznym, co jest wynikiem istnienia wspólnoty interesów, form kontroli społecznej i stylu życia (społeczność lokalna). Społeczne spojrzenie na funkcje osiedla nie znajdowało wówczas większego zainteresowania geografów, przede wszystkim z uwagi na ideologiczne zainteresowanie geografii ekonomicznej formami produkcji, zwłaszcza wytwórczości przemysłowej.

Niedocenie aspektu społecznego badań nad funkcjami osiedli w sieci osadniczej wyraźnie widoczne jest w badaniach głównego nurtu analizy funkcjonalnej zespołów osadniczych, czyli relacji wynikającej ze specjalizacji jednostek osadniczych. Przejawia się to m.in. w unikaniu pogłębionej interpretacji niezgodności pomiędzy planem policentrycznego rozwoju zespołów osadniczych a tendencjami do żywiołowej koncentracji ludności w głównych ich ośrodkach. A. Zagożdżon (1974, 1975) wspominał jedynie o „przesłankach pozaekonomicznych”, które wiązał z dążeniem ludności do skupiania się w ośrodkach o wyższej randze administracyjnej (zarządzania politycznego). Postępowanie takie można tłumaczyć albo świadomym unikaniem wyjaśnienia problemów tzw. „ułomnej urbanizacji”, czyli nienadążaniem modernizacji osiedli za procesami ich integracji funkcjonalno-przestrzennej w oparciu o funkcje wyspecjalizowane oraz wszelkich negatywnych społecznych konsekwencji gospodarki centralnie planowanej, albo pozostawieniem tej problematyki socjologom, co w pewien sposób zwalniało wówczas geografów od ustosunkowania się do kwestii polityczno-społecznych rozwoju ekonomicznego².

Prace A. Zagożdżona, choć stanowiły duży zbiór studiów teoretycznych i empirycznych, nie były jedynymi, które podejmowały próbę identyfikacji i opisu zmienności sieci osadniczej, w tym przekształceń funkcjonalnych

---

² Różnice w sposobie naświetlenia problemu przemian wsi pod wpływem industrializacji można prześledzić w pracy „Problemy osadnictwa robotniczego na wsi” pod red. S. Golachowskiego, E. Goldzamt (1971), w której znajdują się analizy geografów, planistów i socjologów.

w wiejskich układach osadniczych. Równolegle do nich, na przełomie lat. 60. i 70. XX w., w wielu ośrodkach badano różne aspekty formowania się zespołów osadniczych, np. dojazdy do pracy jako swoisty wykładnik związków funkcjonalnych w sieci osadniczej rejonów uprzemysławianych (np. Czarnecka 1966; Dobrowolska, Prochownik 1971). Teoretyczny impuls w postaci koncepcji zespołu osadniczego wywołał dyskusję nad nowymi możliwościami interpretacji funkcjonowania sieci osadniczej. M. Dobrowolska uzasadniała, że koncepcja zespołu osadniczego nie jest nowa, a w historii społeczno-gospodarczej można odnaleźć liczne przykłady formowania się zespołów produkcyjno-osadniczych (Dobrowolska 1976)³.

Ewolucja w sposobie myślenia o funkcjach i strukturze funkcjonalnej osiedli wchodzących w skład zespołu osadniczego polegała przede wszystkim na rozróżnieniu pomiędzy dwoma równoległymi układami, tzn. węzłowymi układami osadnictwa istniejącymi jako efekt trwałych relacji pomiędzy potrzebami ludności a rozmieszczeniem instytucji oraz układami regionów produkcji, gdzie podstawą ich funkcjonowania są powiązania pomiędzy zakładami produkcyjnymi (Jakubowicz 1977). Drugim ważnym elementem ewolucji koncepcyjnej było wprowadzenie relatywnego spojrzenia na rolę funkcji w integracji całości osadniczych na różnych poziomach (Maik 1968). Pojęcie układu osadniczego, czyli jak definiował go W. Maik (1968) „...*zbiór jednostek osadniczych powiązanych w funkcjonalną całość*”, uwydatnia znaczenie funkcji lokalnych, czyli takich, które decydują o integracji sieci osadniczych w ramach codziennych kontaktów ludzi pomiędzy miejscami zamieszkania a miejscami realizacji potrzeb oraz pomiędzy miejscami zamieszkania a miejscami pracy. Koncepcja układu lokalnego w większym stopniu kieruje uwagę na aspekty życia społecznego w osiedlach, a kategorią wiążącą układ są zachowania przestrzenne ludzi jako wynik realizacji potrzeb w obrębie lokalnej sieci osadniczej. Ten sposób interpretacji funkcjonowania sieci osadniczej wyraźnie kierował zainteresowanie badaczy w kierunku analiz systemowych osadnictwa oraz uspołecznienia interpretacji (m.in. określenie warunków życia). Dyskusja nad koncepcją zespołów i układów osadniczych w pewnym zakresie przypominała tę toczoną ok. 10 lat wcześniej, a odnoszącą się do pojęcia regionu ekonomicznego, gdzie ścierały się m.in. poglądy co do jego istoty, tzn. czy regiony, na wzór radziecki, powinny być interpretowane w kategoriach terytorialnych układów produkcji, czy charakter regionu ekonomicznego wyraża się w jego węzowości i funkcjonalnym domknięciu, co odpowiada regionalnemu systemowi redystrybucji dóbr (Rykiel 2001).

---

³ Literatura w tym zakresie jest bardzo bogata. Jej zakres merytoryczny jest dużo szerszy niż opisywany tu problem „zespołu i lokalnego systemu osadniczego” i dotyczy szeroko pojętej urbanizacji oraz przekształceń struktury regionalnej (por. np. Rajman 1989), w tym także funkcjonowania ośrodków lokalnych (por. np. Biderman 1993; Drobek, Heffner 1994; Heffner, Solga 2006; Rajman 2006).

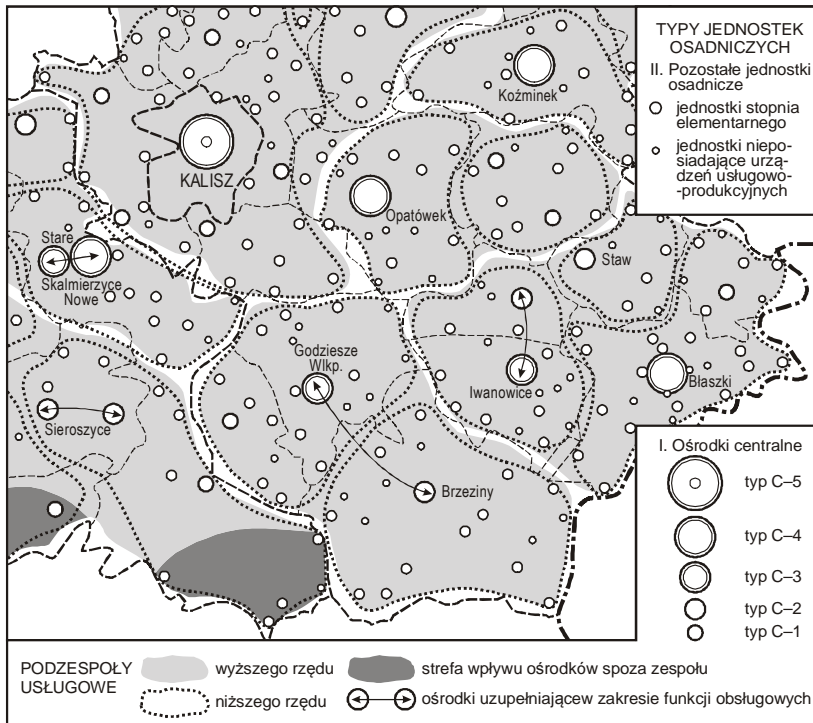
3. Koncepcja lokalnego systemu osadniczego

Nowy etap rozwoju teorii sieci osadniczej związany był z koncepcją lokalnego systemu osadniczego sformułowaną przez W. Maikę (1976, 1993). Podobnie jak w przypadku koncepcji zespołu osadniczego podstawową przesłanką prowadzonych studiów teoretycznych i empirycznych były zjawiska integracji pomiędzy jednostkami osadniczymi. Najważniejszym aspektem badań w tym zakresie było zwrócenie uwagi na integrację funkcjonalną osiedli w ramach układów lokalnych, czyli takich, które istnieją w wyniku codziennej aktywności ludzi.

Za główny czynnik sprawczy, decydujący o integracji osadniczej, wskazywano specjalizację funkcjonalną osiedli. Istota zmiany koncepcyjnej polegała przede wszystkim na zastąpieniu podejścia analityczno-sumacyjnego na rzecz ujęć zbudowanych na gruncie analizy systemowej (Maik 1976). Nadrzędnym celem interpretacji systemowej jest określenie funkcji osiedli w systemie, struktury tego systemu oraz jego funkcjonowania. Zasadniczym celem postępowania badawczego była identyfikacja funkcji lokalnych będących elementem domknięcia zespołu osadniczego jako lokalnego systemu osadniczego (Maik 1976). Krytyka koncepcji zespołów osadniczych odnosiła się przede wszystkim do interpretacji charakteru funkcji nadrzędnej (w terminologii A. Zagożdżona – funkcji zespołotwórczej). Zdaniem W. Maiki (1976) założenia koncepcji zespołów osadniczych, bazujące na analizie egzogenicznej zawężają problematykę do sfery produkcyjno-osadniczej, natomiast „[...] przyjęcie założeń, że czynnikiem zespołotwórczym są funkcje endogeniczne związane z zaspokajaniem pewnej sumy potrzeb mieszkańców w obrębie zespołu, pozwala rozszerzyć zastosowanie tej koncepcji na obszary rolnicze, gdzie formowanie się zespołów osadniczych związane jest m.in. z modernizacją rolnictwa i urbanizacją ludności wiejskiej, a głównym czynnikiem zespołotwórczym są funkcje usługowe pełnione dla najbliższego zaplecza”.

Przemyślenia dotyczące sformułowania teoretycznych podstaw systemów osadniczych inspirowane były pracami z zakresu problematyki funkcji miast w ramach koncepcji bazy ekonomicznej, rozwijanej w Polsce przede wszystkim w Instytucie Geografii PAN (Dziewoński 1971). W. Maik (1993) w opracowaniu założeń teoretycznych systemów osadniczych zwracał przede wszystkim uwagę na strukturę układu osadniczego. Z tego punktu widzenia dokonuje się relatywizacji charakteru funkcji jednostek osadniczych, zależnie od poziomu analizy funkcji i struktury funkcjonalnej podsystemów osadniczych, co odpowiada trzem cyklom działalności człowieka różniącymi się skalą domknięcia i charakterem zaspokojenia potrzeb społecznych, tzn. lokalny, regionalny i wyspecjalizowany. Lokalny podsystem osadniczy jest zbiorem jednostek osadniczych powiązanych funkcjonalnie w zakresie życia codziennego mieszkańców (rys. 2). Czynnikiem tworzącym relacje między elementami

w danym typie systemu osadniczego, w tym przypadku lokalnego systemu osadniczego, są funkcje endogeniczne – odpowiedzialne za wytwarzanie zespołów osadniczych, przy czym nie są one jedynym czynnikiem rozwojowym (Maik 1976).

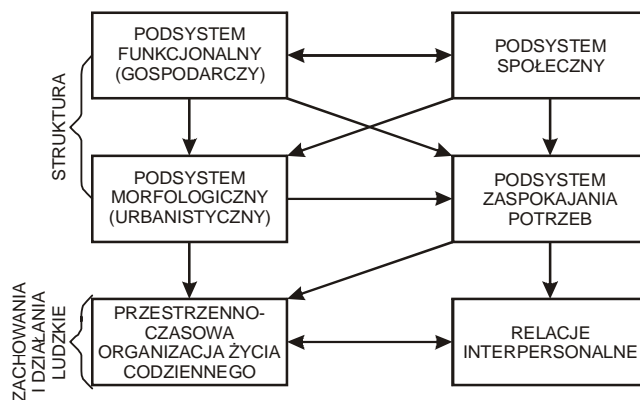

Rys. 2. Struktura funkcjonalno-przestrzenna zespołów usługowych (fragment mapy).
Przykład badań W. Maika nad systemem osadniczym

Źródło: oprac. A. Wosiak na podstawie W. Maika (1976)

Poszerzenie założeń i perspektyw badawczych koncepcji lokalnych systemów osadniczych nastąpiło na przełomie lat 80. i 90. XX w. (Maik 1993). Rozwój założeń teoretycznych miał z jednej strony charakter konserwatywny, bo rdzeniem koncepcji W. Maika były teorie funkcjonalno-przestrzenne, natomiast z drugiej strony postępowy z uwagi na wprowadzanie treści społecznych (rys. 3). Za kategorię wyjaśniającą tworzenie się lokalnego podsystemu społecznego niezmiennie uznano funkcje jednostki osadniczej o charakterze lokalnym (związane z cyklem życia codziennego). Funkcja ta określa lokalne domknięcie określonych podsystemów (Maik 1993). Zdaniem W. Maika (1993) „funkcje lokalne, związane z cyklem życia codziennego, mają charakter endogeniczny i określają domknięcie tych systemów, natomiast funkcje regionalne

i ponadregionalne, przejaw zewnętrznych oddziaływań i czynników rozwoju, stanowią składnik egzogeniczny systemów lokalnych”.

Rys. 3. Główne elementy lokalnego systemu osadniczego według W. Maika

Źródło: oprac. A. Wosiak na podstawie W. Maika (1993)

Przydatność i atrakcyjność koncepcji badawczej w wyjaśnianiu całości osadniczych polega na wiązaniu w lokalnym systemie, a tym samym w jednostkach osadniczych, dwóch składników:

1. zbiorowości (społeczności) – podstawy teoretyczne wywodzą się z koncepcji społecznych i społeczno-przestrzennych wyrażających struktury i procesy społeczne w miejscu zamieszkania i zaspokajanie potrzeb;
2. układu materialno-technicznego – podstawy teoretyczne wywodzą się z koncepcji funkcjonalno-przestrzennych (Maik 1993).

Włączenie do koncepcji lokalnych systemów osadniczych szerokiego pojęcia systemu osadniczego i szerokiego pojęcia lokalności zdaniem W. Maika (1993) może stanowić narzędzie analizy życia codziennego, które toczy się w określonej jednostce osadniczej.

4. Perspektywy badań lokalnych systemów osadniczych

W polskiej geografii osadnictwa problem nowej interpretacji funkcji osiedli podjęto w latach 90. XX i na początku XXI w. (Maik 1988; Suliborski 2001, 2010). Specyfika nowego spojrzenia na funkcje polega przede wszystkim na traktowaniu jednostki osadniczej w kategorii „miejsca” rozumianego jako pewna całość społeczno-terytorialna (Suliborski 2001). Jednostka osadnicza jako część społecznej przestrzeni jest miejscem mieszkania, działania i przeżywania. Miejsce spełnia dla ludzi w nim przebywających i innych elementów systemu

osadniczego pewną formę przestrzenną oraz pochodną zmieniających się stylów życia (Suliborski 2001). Indywidualność miejsc można interpretować w kategoriach pewnych całości społeczno-terytorialnych. Twórczy namysł nad lokalnymi systemami osadniczymi powinien obejmować również problem kształtowania się środowiska życia człowieka. Istotnym elementem rozważań powinny być zatem studia z zakresu ekologii ludzkiej małych struktur społecznych. Punkt ciężkości badań przesuwają się od zainteresowania funkcjami lokalnymi do lokalności pojmowanej jako poczucie odrębności oparte na identyfikacji (tożsamości) miejsc oraz działaniach o charakterze lokalnych (Wójcik 2010). Lokalność jest zatem pewnym byciem w miejscu i praktykami społecznymi o charakterze lokalnym (miejscowym). Podstawą rozwoju krytycznego realizmu jest traktowanie przestrzeni jako pewnego czynnika strukturyzującego relacje społeczne (Hoggart 1990; Maik, Stachowski 1995).

W geograficznych badaniach nad funkcjonowaniem małych jednostek osadniczych, zwłaszcza wsi, wątek zróżnicowania społeczno-przestrzennego nigdy nie został na szerszą skalę dostrzeżony. Geografowie koncentrowali się przede wszystkim na zróżnicowaniu struktury społeczno-przestrzennej dużych miast. Prace te, podobnie jak zbliżone merytorycznie studia socjologiczne, wpisywały się w silny nurt badań ekologii społecznej miast (Pióro 1982; Węcla-wowicz 2007; Jałowicki, Szczepański 2009). Mniejsze zainteresowanie koncepcją ekologiczną w badaniach wsi i małych miast wynikało przede wszystkim z homogeniczności społecznej tych środowisk. Z geograficznego punktu widzenia, istotną przeszkodą była niewielka rozciągłość przestrzenna jednostek osadniczych, co uniemożliwiało przedstawienie zróżnicowania przestrzennego obszarów ekologicznych według dominującego wzorca badań, czyli ekologii czynnikowej. Większym zainteresowaniem cieszył się np. wątek typologii społeczności wioskowych, zwłaszcza w okresie rozwoju osadnictwa robotniczego w regionach uprzemysławianych, lecz pozostawał domeną badań socjologii. Geografia ekonomiczna, skoncentrowana na czynnikach i efektach produkcyjnych obszarów wiejskich (geografia rolnictwa), nie podejmowała w szerszym zakresie problemu zróżnicowań społeczno-przestrzennych, pozostawiając go badaniom socjologicznym i antropologicznym (Piotrowski 1982). Z. Pióro (1982) twierdził, że w stosunku do badań miejskich, ekologia społeczna wsi wymaga poszerzenia zainteresowań i pola obserwacji. Kluczowym elementem w identyfikacji i interpretacji zróżnicowania społeczno-przestrzennego jest tło stosunków prawnobyczajowych władania ziemią. Procesy różnicowania społecznego małych jednostek osadniczych, w każdej z epok, feudalnej, przemysłowej i współczesnej – postprodukcyjnej, odbijają się w formach zagospodarowania przestrzeni, ich zmienności, narastaniu i dekompozycji.

Z. Pióro (1982) historycznie ukształtowane kompleksy przestrzenne o odmiennych cechach materialnych (fizjonomicznych, standardów zabudowy) i społecznych nazywał „gniazdami ekologicznymi”. Cechą „gniazda” jest homogeniczność cech fizyczno-przestrzennych siedlisk oraz ekonomiczno-

-społecznych ludności. W odróżnieniu od „miejskiej” tradycji badania obszarów społecznych, w przypadku wsi termin „gniazdo” odpowiada lepiej skali badań (mikro), liniowo-punktowym sposobom generalizacji układów społeczno-przestrzennych i przede wszystkim lepiej oddaje związek osadnictwa ze środowiskiem przyrodniczym. Współczesne procesy społecznego różnicowania struktur wiejskich, zwłaszcza osiedli podmiejskich oraz wypoczynkowych, mogłyby znaleźć w tej koncepcji doskonałą płaszczyznę interpretacji wiejskiego środowiska życia. Wśród wielu problemów, które mogą wchodzić w skład studiów nad szeroko pojętą problematyką społeczno-ekologiczną układów lokalnych można przykładowo wymienić:

- identyfikacja struktury społeczno-przestrzennej w osiedlu przez identyfikację „gniazd” ekologicznych (powiązanie cech fizjonomicznych zabudowy i zagospodarowanie działek siedliskowych z cechami społecznymi mieszkańców) oraz relacji takich struktur z warunkami naturalnymi;

- określenie przestrzenno-czasowej aktywności mieszkańców osiedli („diennej ścieżki życia”) w kontekście funkcjonalnego różnicowania się (dezagrarnizacji) układów lokalnych;

- określenie relacji społecznych istniejących pomiędzy mieszkańcami wsi (form współpracy i płaszczyzn powstających antagonizmów i konfliktów) oraz ich wpływu na krajobraz kulturowy (np. gradzenie przestrzeni, dysharmonia form fizjonomicznych);

- określenie podstaw zachowań wspólnotowych, w tym uczestnictwa społecznego w formowaniu i funkcjonowaniu samorządu lokalnego oraz ich wpływu na instytucjonalne aspekty powstawania dokumentów planistycznych (np. planów zagospodarowania, rozwoju lokalnego, itp.).

5. Podsumowanie

Rozwój koncepcji zespołu osadniczego i lokalnego systemu osadniczego od lat 60. XX w. po współczesne interpretacje geograficzne ma duży związek z teorią funkcjonalną. Tradycja badań funkcjonalnych przez wiele lat kształtowała się pod wpływem wzorca pozytywistycznego oraz dominacji spojrzenia produktywistycznego. Twórcza krytyka funkcjonalizmu w geografii społeczno-ekonomicznej oraz próby określenia nowego wymiaru takich badań wiązały się przede wszystkim z zainteresowaniem zachowaniami przestrzennymi człowieka oraz dostrzeganiem jego kreacyjnej roli w środowisku życia. Współczesne koncepcje zmierzają nie tylko do określenia zachowań przestrzennych człowieka, ale uwydatniają społeczny i humanistyczny sens funkcjonowania człowieka w obrębie pewnych całości społeczno-terytorialnych, a także próbują określić związek (emocjonalny) ludzi z najbliższym otoczeniem. Koncepcja lokalnego systemu osadniczego uzyskuje w ten sposób nową płaszczyznę

interpretacji. Ewolucja ta charakteryzuje się kumulatywizmem opisowym i poznawczym, gdzie obok tradycyjnych sposobów badań, tj. morfofunkcjonalnych rozwijają się nowe podejścia społeczne i kulturowe. Tradycyjne rozumienie lokalnych układów osadniczych, gdzie specyfika miejsc opisywana jest w kategoriach użyteczności ekonomicznej i funkcjonalnej, zostaje w ten sposób poszerzone o wymiar społeczno-ekologiczny, percepcyjny i wartościujący (studia nad lokalnością).

LITERATURA

- Biderman E., 1993, *Problemy genezy koncepcji lokalnych systemów osadniczych w polskiej geografii* [w:] Maik W. (red.), *Problematyka lokalnych systemów osadniczych*, UMK, Toruń.
- Chmielewski J., 1946, *Warsaw Metropolitan Community, Physical Planning and Housing in Poland*.
- Chojnicki Z., 1973, *Założenia i perspektywy rozwoju geografii ekonomicznej*, „Przegląd Geograficzny”, 45 (1).
- Czarnecka I., 1966, *Dojazdy do pracy jako czynnik więzi w tworzeniu się zespołów produkcyjno-osadniczych*, „Acta Universitatis Wratislaviensis”, 47, „Studia Geograficzne”, 8.
- Dobrowolska M., 1976, *Ośrodki sieci osadniczej i więzi społeczno-gospodarcze wsi w ich funkcjonalnych i przestrzennych przemianach*, „Przegląd Geograficzny”, 48 (4).
- Dobrowolska M., Prochownik A., 1971, *Urbanizacja wsi a przemiany układów osadniczych*, „Folia Geographica, Series Geographica-Oeconomica”, 4.
- Domański R., 1963, *Zespoły sieci komunikacyjnych*, „Prace Geograficzne IG PAN”, 41.
- Drobnik W., Heffner K., 1994, *Koncepcja wsi kluczowych a procesy osadnicze na obszarach wiejskich*, „Przegląd Geograficzny”, 66, 1–2.
- Dziewoński K., 1962, *Zagadnienie typologii morfologicznej miast w Polsce*, „Czasopismo Geograficzne”, 33 (4).
- Dziewoński K., 1971, *Baza ekonomiczna i struktura funkcjonalna miast. Studium rozwoju pojęć, metod i ich zastosowań*, „Prace Geograficzne IG PAN”, 87.
- Golachowski S., Goldzamt E. (red.), 1971, *Problemy osadnictwa robotniczego na wsi*, Instytut Podstawowych Problemów Planowania Przestrzennego Politechniki Warszawskiej, PWN, Warszawa.
- Golachowski S., Kostrubiec B., Zagożdżon A., 1974, *Metody badań geograficzno-osadniczych*, PWN, Warszawa.
- Heffner K., Solga B., 2006, *Lokalne centra rozwoju obszarów wiejskich – znaczenie i powiązania małych miast* [w:] Rydz E. (red.), *Rola małych miast w rozwoju obszarów wiejskich*, Studia Obszarów Wiejskich, 11, Komisja Obszarów Wiejskich PTG, Zespół Badań Obszarów Wiejskich IGiPZ PAN, Warszawa.
- Hoggart K., 1990, *Let's do away with rural*, „Journal of Rural Studies”, 6.
- Jakubowicz E., 1977, *Lokalne zespoły osadnicze na przykładzie regionu opolskiego*, „Acta Universitatis Wratislaviensis”, 359, „Studia Geograficzne”, 29.

- Jałowicki B., Szczepański M.S., 2009, *Miasto i przestrzeń w perspektywie socjologicznej*, Scholar, Warszawa.
- Kielczewska-Zaleska M., 1972, *Geografia osadnictwa. Zarys problematyki*, PWN, Warszawa.
- Maik W., 1968, *Niektóre problemy badań nad układami osadniczymi*, „Czasopismo Geograficzne”, 39 (2).
- Maik W., 1976, *Analiza funkcjonalna sieci osadniczej podregionu kalisko-ostro-wskiego*, „Seria Geografia”, 11, Wydawnictwo UAM, Poznań.
- Maik W., 1988, *Rozwój teorii regionalnych i krajowych układów osadnictwa*, „Seria Geografia”, 37, Wydawnictwo UAM, Poznań.
- Maik W., 1993, *Koncepcja lokalnych systemów osadniczych. Założenia i perspektywy badawcze* [w:] Maik W. (red.), *Problematyka lokalnych systemów osadniczych*, Wydawnictwo UMK, Toruń.
- Maik W., Stachowski J., 1995, *Preteoretyczne modele pojęciowe w geografii społecznej i ich rola w budowie teorii i wyjaśnianiu zjawisk społeczno-przestrzennych*, „Acta Universitatis Lodzianensis, Folia Geographica”, 19.
- Mittelhäusser K., 1961, *Typy funkcjonalne osiedli wiejskich na podstawie statystyki* [w:] *Nowe kierunki badań osadnictwa wiejskiego*, „Przegląd Zagranicznej Literatury Geograficznej”, 2.
- Pióro Z. (red.), 1982, *Przestrzeń i społeczeństwo. Z badań ekologii czynnikowej*, Wydawnictwo Książka i Wiedza, Warszawa.
- Piotrowski W., 1982, *Struktury społeczno-przestrzenne gmin* [w:] Pióro Z. (red.) *Przestrzeń i społeczeństwo*, Wydawnictwo Książka i Wiedza, Warszawa.
- Rajman J., 1989, *Studia nad urbanizacją południowej Polski*, Wydawnictwo Naukowe WSP, Kraków.
- Rajman J., 2006, *Małe miasto w przestrzeni rolniczej – wybrane kwestie metodologiczne* [w:] Rydz E. (red.), *Rola małych miast w rozwoju obszarów wiejskich*, *Studia Obszarów Wiejskich*, 11, Komisja Obszarów Wiejskich PTG, Zespół Badań Obszarów Wiejskich IGiPZ PAN, Warszawa.
- Rykiel Z., 2001, *Krytyka teorii regionu społeczno-ekonomicznego*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Finansów i Zarządzania w Białymstoku, Białystok.
- Straszewicz L., 1957, *Kompleks przemysłowy Łodzi*, „Przegląd Geograficzny”, 29 (4).
- Suliborski A., 2001, *Funkcje i struktura funkcjonalna miast. Studia empiryczno-teoretyczne*, Wydawnictwo UŁ, Łódź.
- Suliborski A., 2010, *Funkcjonalizm w polskiej geografii miast. Studia nad genezą i pojęciem funkcji*, Wydawnictwo UŁ, Łódź.
- Szacki J., 1983, *Historia myśli socjologicznej*, PWN, Warszawa.
- Szczepański J., 1972, *Zagadnienia socjologii współczesnej*, Wydawnictwo Omega, Warszawa.
- Szymańska D., 2009, *Geografia osadnictwa*, PWN, Warszawa.
- Turowski J., 2000, *Socjologia. Wielkie struktury społeczne*, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin.
- Węclawowicz G., 2007, *Geografia społeczna miast. Zróżnicowania społeczno-przestrzenne*, PWN, Warszawa.

- Wójcik M., 2010, *Struktura i działanie – geograficzno-społeczna interpretacja oddziaływania funduszy Unii Europejskiej na przykładzie programu „Odnowa wsi”* [w:] Kacprzak E., Kołodziejczak A. (red.), *Rola środków Unii Europejskiej w rozwoju obszarów wiejskich*, Studia Obszarów Wiejskich, 24, Zespół Badań Obszarów Wiejskich IGiPZ PAN, Komisja Obszarów Wiejskich PTG, Warszawa.
- Zagożdżon A., 1964, *Problematyka zespołów osadniczych*, „Czasopismo Geograficzne”, 35 (3–4).
- Zagożdżon A., 1966, *Zespoły osadnicze o funkcjach nierolniczych jako forma urbanizacji wsi* [w:] *Problemy ewolucji układów osadniczych na tle procesów urbanizacyjnych w Polsce*, PWN, Warszawa.
- Zagożdżon A., 1974, *Rozwój sieci osadniczej w Legnicko-Głogowskim Okręgu Miedziowym* [w:] Golachowski S., Zagożdżon A. (red.), *Dolnośląski Okręg Miedziowy 1960–1970. Początki przemian społeczno-ekonomicznych*, Komitet Badań Rejonów Uprzemysławianych, Wrocław–Warszawa.
- Zagożdżon A., 1975, *Układy osadnicze w rejonach uprzemysławianych*, „Acta Universitatis Wratislaviensis”, 237, „Prace Geograficzne”, Seria B.

THE SETTLEMENTS COMPLEXES AND LOCAL SYSTEMS – GENESIS AND EVOLUTION OF CONCEPTS IN POLISH HUMAN GEOGRAPHY

The concept of settlement system began to develop in the socio-economic geography in the 60s the twentieth century. Functionalism emphasized the role of relationships in maintaining a coherent system. In the Polish socio-economic geography functionalist thought is deeply rooted, even though most of the work taking up the problem of functional change has greater reflection on tradition, theoretical and methodological aspects, and the more philosophical of such approaches. The geographic research functionalism refers primarily to test methods. Functionalism had a major influence on the development of the theory of settlement, including the concepts of complex and the local settlement system. The aim of this paper is to present the evolution of thought in the field of geographic concepts and their applications, along with new thoughts theoretical conviction.

Dr hab. Marcin Wójcik
Katedra Geografii Regionalnej i Społecznej
Wydział Nauk Geograficznych, Uniwersytet Łódzki